

**MORFEMALARNING MURAKKAB SINTAKTIK QURILMALAR
DERIVATSIYASIDAGI SINTAGMATIK, SINTAKTIK VA SEMANTIK
XUSUSIYATLARI**

Xaydarova Iroda Anarbayevna
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), ISFT instituti

Annotatsiya: Maqolada morfemalarning murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasidagi o'rni va funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, parataktik, gipotaktik, aralash va to'siqsiz qo'shma gaplar hamda boshqa murakkab sintaktik qurilmalar tarkibida morfemalarning sintagmatik, sintaktik va semantik imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tahlil jarayonida -yu, -r (-ar), -mas, -mi, -da kabi morfemalarning turli sintaktik vazifalarni bajarishi, ular orqali sabab, ziddlik, payt va boshqa semantik munosabatlarning shakllanishi misollar asosida yoritiladi. Morfemaning faqat so'z tarkibidagi birlik sifatidagi emas, balki yirik sintaktik birliklarning shakllanishi va semantik takomillashuvida faol vosita sifatidagi xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: morfema, derivatsiya, murakkab sintaktik qurilma, parataksis, gipotaksis, sintagmatika, sintaktika, semantika, morfema funksiyasi, semantik munosabat.

Tilning morfemik va sintaktik sathlari o'zaro uzviy aloqada bo'lib, nutq birliklarining shakllanishi va mazmunijihatdan takomillashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, morfemalarning faqat so'z tarkibidagi formal birlik sifatidagi vazifasi bilan chegaralanib qolmasdan, sintagmatik, sintaktik va semantik munosabatlarni shakllantirishdagi imkoniyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Morfemaning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlarini kompleks tarzda tadqiq etish uning til tizimidagi o'rnini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi.

Murakkab sintaktik qurilmalar tarkibida morfemalar alohida funksional yuklamaga ega bo'lib, ular komponentlar o'rtasidagi turli sintaktik va semantik munosabatlarning yuzaga kelishida ishtirok etadi. Bunday qurilmalarda morfemalar bog'lash, munosabatni ifodalash, ma'no aniqlashtirish yoki muayyan semantik belgini shakllantirish kabi vazifalarni bajarishi mumkin. Tadqiq etilgan misollar shuni ko'rsatadiki, ayrim morfemalar o'zining odatiy grammatik ma'nosidan tashqari, muayyan sintaktik qurilma tarkibida sabab, payt, zidlash, davomiylik kabi semantik ma'nolarni ham yuzaga chiqaradi.

Murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasida morfemalarning sintagmatik xususiyati ularning nutq birliklari tarkibida muayyan ketma-ketlik va o'rinda joylashishi bilan namoyon bo'lsa, sintaktik xususiyati komponentlarning o'zaro birikishi va sintaktik munosabatga kirishishini ta'minlashi bilan belgilanadi. Semantik xususiyati esa mazkur birliklarning nutq jarayonida qo'shimcha yoki kontekstual ma'no ifodalash imkoniyatida ko'rinadi. Shu jihatdan morfemalarning ushbu uch xususiyatini birgalikda o'rganish ularning murakkab sintaktik qurilmalarni shakllantirishdagi funksional imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Parataktik murakkab sintaktik qurilmalarda tenglik, tobe emaslik singari mazmuniy xususiyatlar asosiy o'rinni egallaydi. Masalan:

1. *So'nggi voqealar ko'z o'ngida jonlandi-yu, Azizaning hozirgi qiyofasi ham sovuq ko'rinib ketdi* (O'tkir Hoshimov. Qalbingga quloq sol. – Toshkent, 2018. – B.15).

Keltirilgan misolda sintaktik jihatdan -yu morfemasi bog'lovchi vazifasida kelmoqda. Bunda mazkur morfema biriktiruv bog'lovchisi (va, hamda) ga vazifadosh. Bu uning sintaktik jihatiga bo'lsa, semantik jihatiga ko'ra bu morfema *sabab semasini* ifodalamoqda.

2. *Tashqarida shamol kuchaygan bo'lsa kerak, deraza ortidagi tollarning shoxlari qarsillab ketdi* (O'tkir Hoshimov. Qalbingga quloq sol. 13-bet).

Mazkur murakkab sintaktik qurilma gipotaktik munosabatda shakllangan. Unda *bo'lsa kerak* shart maylidagi fe'l va *kerak* modal so'zi birikuvidagi vosita

gipotaksisni ta'minlamoqda. Mazkur birikuvda *sabab semasi* shakllanmoqda.

3. *Vagon g'izillab borar, ko'cha chiroqlari xira dog'dek tizilishib o'tar, ammo hech nimani ko'rib bo'lmadi: deraza muzlab qolibdi* (O'tkir Hoshimov. Qalbingga quloq sol. 5-bet).

Period shaklida hosil bo'lgan mazkur murakkab sintaktik qurilmada *deraza muzlab qolibdi* komponenti butun murakkab sintaktik qurilmadagi dastlabki komponent mazmunidan anglashilgan *hech nimani ko'rib bo'lmadi* haqidagi xabarga nisbatan *sabab semasi*ni ifodalamoqda. Bu o'rinda mazkur ikki komponent o'rtasidagi sintaktika ham, semantika ham nol morfema orqali shakllangan.

4. *Qiz tilini chiqargancha sakrab-sakrab qor uchqunlarini ilib olmoqchi bo'lar, ammo uchqunlar uning tiliga qo'nmas, qiz boshqa uchqunni mo'ljallab sakrar, yigit esa zavqlanib kular edi* (O'tkir Hoshimov. Qalbingga quloq sol. 4-bet). Aralash murakkab qo'shma gap shaklidagi mazkur derivatda komponentlararo sintaktikani ravishdosh shaklini hosil qiluvchi morfemalar shakllantirmoqda. Mazkur sintaktik qurilmada *-r (-ar)*, *-mas* morfemalarining bajarayotgan funksiyasi sintagmatik qatorda hosila strukturaning o'zidan katta nutqiy qurilmaning shakllanishi uchun komponent maqomini olishiga, boshqacha aytganda, jumlaning applikatsiyasi uchun xizmat qilayotganida reallashmoqda. Keltirilgan murakkab sintaktik qurilmaning tarkibidagi komponentlarning sintaktikasida bog'lochi vosita (ammo) ham qo'llanilgan bo'lib, mazkur bog'lovchi va keltirilgan *-r (-ar)*, *-mas* morfemalari qurilma sintaktikasida formal-funksional jihatdan bir xil darajada bo'lmoqda.

5. *Qorbobo hamon shahar ustida suprasini qoqar, qish farishtasi momiq qanotlarini beozor silkitar, osmon negadir qizg'ish tus olgan edi* (O'tkir Hoshimov. Qissalar. Qalbingga quloq sol. 4-bet).

Mazkur murakkab sintaktik qurilmaning derivatsiyasida *-r (-ar)* morfemasi sintagmatikasi va sintaktikasi o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jumla tarkibida ushba morfemaning gorizontal qatordan o'rin olishi, morfemalarning muayyan ketma-ketlikka asoslanib joylashuvida bu morfemaning o'z o'rniga egaligi uning sintagmatik xususiyati bo'lsa, qurilma komponentlarining

birikuvining sodir bo'lishidagi vazifasi uning sintaktik xususiyatini taqozo etmoqda. Bu morfemaning semantik xususiyati esa silkitmoq, qoqmoq fellarida mavjud ma'noning nutq jarayoni bilan bog'liq holdagi davomiylik semalarini ham ifodalashiga xoslamoqda. Ko'rinadiki, morfema nafaqat sintagmatik xususiyati bilan, balki tom ma'noda o'ziga xos bo'lgan sintaktik, semantik jihatlari bilan nutq birliklarining sintagmatik namoyon bo'lishi, sintaktik shakllanishi, ularning semantik takomillashuvi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

6. *Qiziq, yoshi oltmishdan oshibdi-yu, bolalar uni buvi emas, aya deb chaqirishadi* (O'tkir Hoshimov. Tanlangan asarlar. Odam ovozi. 4-bet). To'siqsiz qo'shma gap shaklidagi mazkur murakkab sintaktik qurilmada -yu morfemasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. U sintagmatik qatordan o'rin olar ekan, bunda o'zini o'zi funktsiya bilan ta'minlash vazifasi bilan cheklanmasdan, mazkur o'rinda -yu morfemasi zidlash semasini operand moqomidagi ikki komponentning semantik xususiyatiga singdirib yubormoqda. Buni uning sintaktik xususiyatiga parallel ravishda amalga oshayotgan xossasi sifatida qayd etish lozimligini ko'rsatadi. Bu esa nutq birliklari tarkibida morfemalarning sintagmatik, sintaktik va semantik xususiyatlari bir paytning o'zida kompleks tarzda reallashishi mumkinligini dalillaydi.

7. *Uch oymi-to'rt oymi bo'ldi, bitta bolasi bilan eridan chiqib kelgan* (O'tkir Hoshimov. Tanlangan asarlar. Odam ovozi. 5-bet). Payt ergash gapli qo'shma gap tarzida shakllangan mazkur murakkab sintaktik qurilma tarkibida -mi so'roq yuklamasi gipotaktik qurilmada tobe komponent tarkibida ikki marta qo'llanilgan. Bunda mazkur morfema o'zi qo'shib kelgan til birligi – oy so'ziga so'roq ma'nosini emas, balki butun konstitutiv komponentga payt semasini bermoqda. Mazkur birlik, ya'ni -mi so'roq yuklamasi til birligi sifatida tavsiflanganida, ba'zan (so'roq va taajjub) yuklamasi sifatida tavsiflanishi holatlari kuzatilsa-da, uning payt semasi xususida fikr bildirib bo'lmaydi. Albatta, bu to'g'ri. Biroq nutqda uning payt semasini ifodalayotganini inkor etishning ham imkoni yo'q. Buning o'ziga xos asosi mavjud bo'lib, unga ko'ra, -mi morfemasi ayni

keltirilgan sintaktik qurilmada sintagmatik qatorda namoyon bo'layotgan sintaktik xususiyati bilan birga, real semantik belgilarini ham ko'rish imkonini bermoqda.

8. *U gulzor chetidagi vodprovodda lagan yuvib turgan edi, yo'lak tomondan qadam tovushlari eshitildi* (O'tkir Hoshimov. Tanlangan asarlar. Odam ovozi. 11-bet).

Payt ergash gapli qo'shma gap shaklidagi mazkur murakkab sintaktik qurilmada payt semantik belgisi mavjud ekani ro'yi-rost sezilib turibdi. Biroq uning ifodasi uchun muayyan morfema yoki so'zning xizmat qilayotganini qayd etish masalasi munozarali bo'lishi mumkin. Bu sintaktik qurilmada *lagan yuvib turgan (payt) edi* jumlasida tarkibidan payt so'zi tushirilganligini sezish qiyin emas. Agarda mazkur jumlaning *lagan yuvib turgan payt edi* shaklida tasavvur etilsa, yuqorida keltirilgan fikrimiz asosi aniq namoyon bo'ladi.

9. *Marat kirib kelganida u derazadan sershovqin ko'chani tomosha qilib turgan edi* (O'tkir Hoshimov. Tanlangan asarlar. Odam ovozi. 11-bet).

Payt ergash gapli qo'shma gap shaklidagi mazkur murakkab sintaktik qurilmaning sintaktikasida *-da* o'rin-payt kelishigi maqomidagi affiks morfemaning mavjudligi payt semasini berishi barobarida, sintagmatik qatorda barcha qo'shimchalardan keyin so'zning umumiy tarkibidan o'rin olayotganini, shu bilan birga sintaktik jihatdan u nafaqat so'zning shakllanishi uchun, balki tom ma'noda gipotaktik munosabatning shakllanishi va gipotaktik qurilmaning sintaktik yaxlitligining vujudga kelishini ta'minlash uchun ham muhim vazifa bajarayotganini kuzatish imkonini bermoqda.

10. *Ko'zlarining ust pardasi yumilsa-da, ich pardasi yumilmoq istamas edi* (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 254-bet). To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap shaklidagi mazkur murakkab sintaktik qurilmada *-da* morfemasi yuklama sifatida namoyon bo'lmoqda. Uning avvalgi misolda berilgan *-da* morfemasidan farqli jihati ham mavjud ekanini ta'kidlash o'rinlidir. Chunki mazkur misollardagi *-da* shaklida namoyon bo'layotgan ikki morfemaning shakli fonematik tomondan bir xil bo'lishiga qaramay, ulardagi mohiyatga ko'ra sintaktika ham, sintagmatika ham, semantika ham bir-biridan farqlidir.

Umuman olganda, morfemalarning murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasida qurilma komponentlariaro shakllanayotgan sintagmatik, sintaktik, semantik belgi-xususiyatlar ifodasida morfemalarning o'ziga xos muhim o'rni bor ekanini ta'kidlash mumkin. Mazkur masalalarning tavsifi alohida tadqiqotlar uchun obyekt bo'lish darajasidagi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хайруллаев Х. Тил бирликларининг поғонали муносабати. – Тошкент: Фан, 2008. – 100 б.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С.129-131. (447 с.).
3. Хайруллаев Х.З. Тил ва нутқ бирликларининг иерархик муносабатлари:
4. Филол.фан.док. дисс. автореф. – Тошкент, 2018.
5. Hoshimov O'. Qalbingga quloq sol. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 236 b.
6. Hoshimov O'. Tanlangan asarlar: Qalbingga quloq sol. Bahor qaytmaydi. Shamol esaveradi. – Toshkent, 2018. – 456 b.
7. Hoshimov O'. Qissalar. Qalbingga quloq sol. – Toshkent, 2018.
8. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Sharq, 2018. – 304 b.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.